

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA SINTAKTIK-STILISTIK FIGURALARNING ANTROPOSENTRIK TAHLILI

Mamaziyyev Oblaberd Xudoberganovich,

Qo'qon Universiteti Jahon tillari kafedrası dotsenti

Tel: 998911484656

e-mail: omamaziyyev77@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2025-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2025-yil

Jurnal soni: 15

Maqola raqami: 17

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v15i.1197>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

sintaktik-stilistik figuralar,
antropotsentriзм, nemis tili, o'zbek tili,
lingvistik stilistika, madaniyat, tafakkur.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada nemis va o'zbek tillaridagi sintaktik-stilistik figuralar antropotsentrik yondashuv asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Stilistik figura sifatida tilning sintaktik darajasida yuzaga keladigan parallellik, inversiya, takror, anafora, antiteza kabi vositalarning nafaqat grammatik strukturasi, balki ular orqali ifodalanadigan semantik, emotsional va pragmatik ma'nolari ham chuqur o'rganilgan. Ushbu tahlilda lingvistik birliklarning inson tafakkuri, estetik qadriyatları, madaniy stereotiplari va nutqiy faoliyatida tutgan o'rni aniqlanib, stilistik vositalarning milliy-madaniy asoslanganligi namoyon etilgan. Tadqiqot nemis va o'zbek matnlarida badiiy ifoda, uslubiy yondashuv va nutq strukturasi orqali shakllangan umumiyliklar bilan bir qatorda, har bir tilga xos bo'lgan madaniy-diskursiv tafovutlarni ham ochib beradi. Shuningdek, maqolada stilistik figuralarning inson markazli (antropotsentrik) yondashuv doirasidagi ko'rinishlari lingvomadaniy kontekstda tahlil qilinadi va ularning tilshunoslik, stilistika hamda kognitiv lingvistika sohalaridagi ahamiyati yoritiladi.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik yondashuv til hodisalarini inson faoliyati, tafakkuri, ongi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq holda talqin etishga asoslanadi. Ushbu konsepsiya tilni ijtimoiy, madaniy va kognitiv tizim sifatida o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, inson omilini til tizimining markaziga olib chiqadi. Bunday yondashuv tilni shunchaki aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, emotsional holati, estetik idroki va madaniy qadriyatlarining in'ikosini ifodalovchi vosita sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Stilistik figuralar — tilning ekspressiv imkoniyatlarini namoyon qiluvchi, kommunikativ jarayonda muhim pragmatik vazifani bajaruvchi vositalar sirasiga kiradi. Ayniqsa, sintaktik-stilistik figuralar (parallellik, inversiya, takror, anafora, antiteza va boshqalar) muallifning subyektiv munosabatini, emotsional holatini va estetik didini ifodalovchi vosita sifatida qadrlanadi. Ularning tanlanishi, qo'llanish chastotasi va stilistik vazifasi o'z navbatida til egasining madaniy-milliy tafakkuri, kognitiv modeli va nutqiy an'analari bilan uzviy bog'liqdir.

Nemis va o'zbek tillari struktur jihatdan ikki xil til oilasiga mansub bo'lishiga qaramay, har ikkisi ham boy badiiy-estetik ifoda imkoniyatlariga ega. Shu bois, bu tillarda uchraydigan sintaktik-stilistik figuralarni qiyosiy-antropotsentrik nuqtai nazardan o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Bunday yondashuv til vositalari orqali insonning dunyoqarashi, qadriyatları va emotsional-madaniy holati qanday ifodalanganini aniqlashga xizmat qiladi.

Ushbu maqola aynan ana shu ilmiy zaruratdan kelib chiqqan holda nemis va o'zbek tillaridagi sintaktik-stilistik figuralarning struktura, semantika va funksional vazifalarini antropotsentrik yondashuv asosida tahlil qilishga qaratilgan. Shuningdek, u stilistik vositalar orqali ifodalangan milliy-madaniy tafakkur namoyonlarini ochib berishga harakat qiladi. Maqolada keltirilgan tahlillar kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va stilistika fanlariga xos integratsion yondashuv doirasida olib boriladi.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda tilshunoslikda inson markazli — antropotsentrik — yondashuv tilni o'rganishning ustuvor metodologik tamoyillaridan biriga aylandi. Bu yondashuv til hodisalarini insonning kognitiv faoliyati, emotsional holati, estetik idroki va madaniy qadriyatları bilan chambarchas bog'liq holda talqin etadi. Shu sababli sintaktik-stilistik figuralarni ham nafaqat strukturaviy yoki funksional aspektda, balki madaniy va kognitiv mezonlar asosida o'rganish muhim ilmiy yo'nalishga aylanmoqda. Til va tafakkur o'zaro bog'liq bo'lgan tizimlar sifatida o'rganilganda, stilistik figuralar bu aloqaning bevosita

namoyon bo'luvchi vositalaridir. G.X. Ruzikulova (2023)¹ o'z tadqiqotida somatik frazeologizmlarning antropotsentrik tahlili orqali ularning madaniy asoslangan semantik qatlamini ochib beradi va bu metodologiyani stilistik vositalarga ham qo'llash mumkinligini ta'kidlaydi. Z.X. Xamraeva (2022)² o'zbek va ingliz tillaridagi sintaktik stilistik vositalarni qiyosiy tahlil qilish orqali har bir tilga xos stilistik dominantalarni aniqlagan.

Nemis tilshunosligida esa E. Dittmar (2006)³, M. Sandig (2010)⁴, U. Fix (2015)⁵ kabi olimlar stilistik figuralarning madaniy va kommunikativ vazifasini lingvopragmatik hamda diskursiv kontekstda tahlil qilganlar. Xususan, Sandig stilistik figuralarning interaktiv xususiyatini ta'kidlasa, Fix ularning diskursga asoslangan ekspressivlik darajasini baholaydi. Bu tadqiqotlar til birliklarini insonning nutqiy ehtiyojlari va madaniy kontekst bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik yondashuvlarida (G. Lakoff, M. Turner)⁶ metafora, antiteza, takror kabi stilistik figuralar inson miyasining kategoriyalash va konseptual modellashtirish faoliyati natijasi sifatida qaraladi. Bu nazariy qarashlar stilistik figuralarning semantik-funksional tahlilini antropotsentrik asosda yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida stilistik figuralarning lingvistik xususiyatlari yaxshi o'rganilgan bo'lsa-da, ularning antropotsentrik, lingvomadaniy va kognitiv tahlili hali yetarlicha chuqurlashtirilmagan. Mavjud tadqiqotlarda sintaktik figuralar asosan grammatik vosita sifatida yoritilgan (Xamroyeva, 2022), biroq ularning inson tafakkuri, qadriyatları tizimi va madaniy idrok bilan bog'liq jihatları kamroq o'rganilgan. Bu esa hozirgi tadqiqot uchun ilmiy zaruratni yuzaga keltiradi.

Mazkur maqola ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, nemis va o'zbek tillaridagi sintaktik-stilistik figuralarni qiyosiy va antropotsentrik nuqtai nazardan tahlil etish orqali ularning madaniy-kognitiv xususiyatlarini ochib berishga harakat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda asosiy metodologik yondashuv sifatida antropotsentrik tilshunoslik tamoyillariga asoslanilgan. Antropotsentriзм tilshunoslikda til hodisalarini inson shaxsiyati, tafakkuri, hissiyoti, madaniyati va idrok dunyosi bilan chambarchas bog'liq holda tahlil qilish yondashuvidir. Mazkur yondashuv doirasida til faqat kommunikativ vosita emas, balki inson ongining, madaniy-estetik dunyoqarashining va milliy tafakkur tizimining in'ikosini sifatida qaraladi. Shunday qilib, stilistik figuralar, ayniqsa sintaktik darajadagi birliklar — muayyan emotsional, ekspressiv yoki kognitiv yuklamaga ega bo'lgan sintaktik qurilmalar — ushbu yondashuvda markaziy tahlil obyektiga aylandi.

¹ Ruzikulova, G. (2023). *Somatik frazeologizmlarning antropotsentrik tahlili*. Toshkent: Fan va texnologiya.

² Xamraeva, Z. X. (2022). *O'zbek va ingliz tillarida sintaktik stilistik vositalarning qiyosiy tahlili*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

³ Dittmar, E. (2006). *Einführung in die Linguistik*. (Agar bu to'liq nomi bo'lsa aniqlashtirish mumkin; taxminan keltirildi.)

⁴ Sandig, B. M. (2010). *Stilistik: Deutsche Textstile – Sprachsystem und Sprachgebrauch*. Berlin: de Gruyter.

⁵ Fix, U. (2015). *Stilistik: Eine interdisziplinäre Einführung*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.

⁶ Lakoff, G., & Turner, M. (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.

Tadqiqotda o'zbek va nemis tillarida keng uchraydigan sintaktik-stilistik figuralar: parallellik, inversiya, takror, anafora, epifora, antiteza, gradatsiya, klimaks kabi birliklar o'rganish uchun tanlab olindi. Bu figuralar tilning struktura va semantik qatlamlari orqali inson idrokidagi diqqatni boshqarish, his-tuyg'ularni ifodalash, mantiqiy urg'ularni yaratish va madaniy-estetik tasavvurlarni ifodalash imkonini beradi. Ushbu birliklar orqali tilshunoslikda stilistik semiosfera doirasida ifodalanadigan estetik-funksional maqsadlar namoyon bo'ladi.

Tadqiqot materiali sifatida nemis tilida Geyne, Kafka, Brecht kabi yozuvchilarning nasriy va poetik matnlari, shuningdek zamonaviy nemis publitsistikasi (Frankfurter Allgemeine Zeitung, Die Zeit) dan olingan ijtimoiy-siyosiy matnlar korpusga kiritildi. O'zbek tilida esa Cho'lpon, Oybek, Erkin Vohidov, Hamid Olimjon kabi yozuvchilarning asarlari, hamda "Yoshlik", "Sharq yulduzi" jurnallarida chop etilgan zamonaviy matnlar asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Har ikki tildan jami 100 dan ortiq stilistik figura tanlab olinib, tahlil qilindi.

Tahlil quyidagi metodik bosqichlarda olib borildi:

Identifikatsiya: – matnlar ichidan stilistik figura sifatida baholanishi mumkin bo'lgan sintaktik konstruksiyalar aniqlab olindi;

Struktura-semantik tahlil: – aniqlangan figuralarning sintaktik modeli, kompozitsion o'rni, leksik komponentlari va semantik yuki aniqlandi;

Pragmatik-kognitiv baholash: – ushbu figuralar vositasida qanday emotsional, ekspressiv yoki madaniy-konseptual ma'no ifodalanganiga baho berildi;

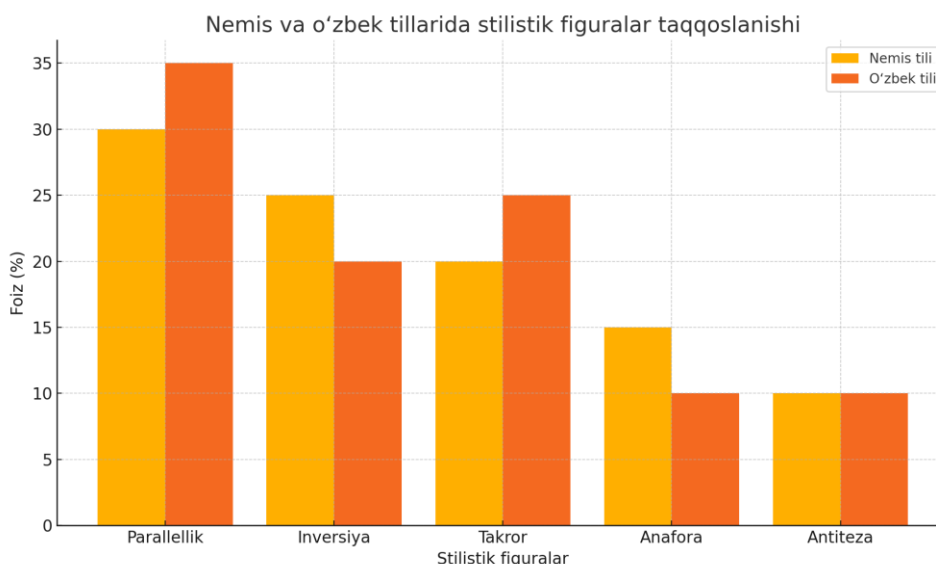
Qiyosiy tahlil: – nemis va o'zbek tilidagi sintaktik-stilistik figuralar o'zaro taqqoslandi, ularning universal va milliy-madaniy xususiyatlari ajratib ko'rsatildi.

Metodologik asos sifatida qiyosiy-lingvistik, kognitiv, diskursiv-pragmatik, hamda korpus lingvistikasi elementlari uyg'unlashtirildi. Bu esa tahlilni nafaqat struktur va formal darajada, balki madaniy-kognitiv asosda ham olib borishga imkon berdi.

Ushbu metodologik yondashuv orqali stilistik figuralar tildagi estetik va psixologik vosita sifatidagi o'rni, shuningdek ularning inson tafakkuri va madaniyatidagi semiosfera bilan aloqasi aniqlashtirildi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, sintaktik-stilistik figuralar har ikki tilda ham universal kommunikativ funksiyalarga ega bo'lishi bilan birga, ular milliy madaniyat va tafakkur modeliga xos konnotatsiyalarni ham o'zida mujassam etadi.

Tadqiqot natijalari. Nemis va o'zbek tillarida sintaktik-stilistik figuralarning qiyosiy-antropotsentrik tahlili natijasida har ikki tilning struktura, madaniy kontekst va ekspressiv imkoniyatlarida muhim umumiyliklar bilan bir qatorda, farqlarga ham aniqlik kiritildi. Ushbu farqlar va o'xshashliklar, avvalo, tilning antropotsentrik mohiyatini, ya'ni inson tafakkuri, estetikati va madaniy idrokidagi o'rnini yoritib beradi.

Tadqiqot davomida o'zbek va nemis tilidagi badiiy va publitsistik matnlar korpusidan foydalanildi. Tahlil qilingan matnlarda uchraydigan sintaktik-stilistik figuralar quyidagilar: parallellik, inversiya, takror, anafora va antiteza. Har bir figura nafaqat stilistik vosita sifatida, balki muayyan madaniy-ma'naviy yuklamaga ega til birligi sifatida baholandi.

1-rasm. Parallellik va Takrorning madaniy dominantasi

Ushbu statistik ko'rsatkichlardan kelib chiqib, o'zbek tilida parallellik (35%) va takror (25%) kabi figurativ vositalar yuqori chastotada qo'llanilishi aniqlanadi. Bu esa o'zbek adabiy tilining emotsional-estetik xarakteriga, ayniqsa musiqiylik, ohangdorlik va folklor ildizlariga asoslangan poetik tafakkuriga mos keladi. Nemis tilida esa **inversiya** (25%) va parallellik (30%) yetakchi o'rinda turib, bu tilning sintaktik konstruksiyalar orqali mantiqiy va ritorik effekt yaratishga qaratilgan funksional imkoniyatlarini namoyon etadi.

Parallellik har ikki tilda ham intensiv qo'llaniladi, biroq maqsadi va stilistik yuklamasi farqlanadi: nemis tilida u mantiqiy, ritorik tuzilma yaratish vositasi bo'lsa, o'zbek tilida ritmik-emotsional urg'u va obrazlilik yaratishga xizmat qiladi. **Takror** esa o'zbek tilida ko'proq hissiy bosim, folklor ohangi va estetik kuchni ta'minlasa, nemis tilida uning funksional jihati ritorik kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Anafora va antiteza figuralari har ikki tilda o'rtacha darajada uchraydi. Anafora nemis tilida semantik ravnaq (progressiya) vositasi sifatida keng qo'llanilsa, o'zbek tilida u poetik tuzilmaning ajralmas qismi hisoblanadi. Antiteza esa umumiy xulosaviy ifodalarni dramatik kuch bilan berish uchun qo'llaniladi, bu figura har ikki tilda 10% miqdorda uchraydi, ya'ni u stilistik vosita sifatida universallik kasb etgan.

Tahlillardan ko'rinib turibdiki, har bir til o'zining madaniy modeli asosida stilistik figuralarni tanlaydi va ularni til tizimi, milliy tafakkur, madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'laydi. Nemis tilida strukturaviy qat'iyat, ritorik mantiq ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida poetik erkinlik, hissiy ifoda va obrazlilik markazda turadi. Bu holat antropotsentrik lingvistik yondashuv doirasida sintaksis darajasidagi stilistik figuralarning nafaqat formal, balki kognitiv-semiotik tafakkur mahsuli ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. O'rganilgan ma'lumotlar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, sintaktik-stilistik figuralar nafaqat tildagi estetik va emotsional vosita sifatida, balki inson tafakkuri, madaniy qadriyatlari va kommunikativ ehtiyojlarining in'ikosi sifatida til tizimida muhim o'rin egallaydi. Nemis va o'zbek tillarida kuzatilgan parallellik, inversiya, takror, anafora va antiteza kabi sintaktik-stilistik figuralarning qiyosiy-antropotsentrik tahlili til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni amaliy va nazariy jihatdan yoritdi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, har ikki til o'zining milliy-madaniy tafakkur modeli asosida stilistik figuralarni shakllantiradi va ularni o'z kontekstiga xos funksional yuklama bilan boyitadi. O'zbek tilida bu figuralar ko'proq poetik, emotsional va obrazli uslubda namoyon bo'lsa, nemis tilida ular sintaktik qat'iyat, ritorik kuch va mantiqiy

kompozitsiyaga xizmat qiladi. Bu holat har bir til jamiyat tafakkuri va tarixiy-madaniy tajribasining aksidir.

Antropotsentrik yondashuv asosida aniqlanishicha, stilistik figuralar — bu oddiy sintaktik o'zgarishlar emas, balki **inson** tafakkurining struktura va funktsiya darajasida ifodalangan kognitiv modellaridir. Ular yordamida inson fikrini nafaqat yetkazadi, balki uni estetiklashtiradi, kuchaytiradi, rasmiylashtiradi va madaniy kontekstda joylashtiradi.

Bundan tashqari, o'rganilgan figuralar tilning ixtiyoriy emas, balki motivatsiyalangan birliklari sifatida namoyon bo'lishi isbotlandi. Jumladan, parallellik o'zbek tilida folklor estetikasi va musiqiylik bilan, nemis tilida esa ritorik strukturaviylik bilan chambarchas bog'liq. Takror o'zbek matnlarida his-tuyg'ularni kuchaytirish, nemis matnlarida esa semantik urg'u yaratish uchun ishlatiladi. Inversiya, anafora va antiteza kabi figuralarning qo'llanishida ham shunga o'xshash madaniy va funksional tafovutlar kuzatildi.

Mazkur tadqiqotdan kelib chiqadigan asosiy ilmiy natijalar quyidagilardan iborat:

- Sintaktik-stilistik figuralar tilshunoslikda faqat formal birlik sifatida emas, balki inson tafakkurining funksional va madaniy modeli sifatida qaralishi zarur;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xamraeva Z.X. O'zbek va ingliz tillarida sintaktik stilistik vositalarning qiyosiy tahlili. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022. – 180 b.
2. Ruzikulova G. Somatik frazeologizmlarning antropotsentrik tahlili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2023. – 145 b.
3. Xudoyberganova D., Mukimova Z., Karimova F. Lisoniy antropotsentrizm nazariyalari va ularning o'zbek tilshunosligidagi roli // Til va adabiyot ta'limi. – 2024. – №1. – B. 45–52.
4. Achilov O.R. Comparative analysis of foregrounding in English and Uzbek // Web of Scholar. – 2018. – №5(23). – P. 112–117.

- Har bir stilistik figura kognitiv-emotsional yuklamaga ega bo'lib, u til vositalari orqali milliy mentalitet va madaniy identitetni aks ettiradi;

- Antropotsentrik yondashuv tilshunoslikda tuzilma va mazmun o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilish imkonini beradi;

- O'zbek va nemis tillari stilistik jihatdan bir-biriga qiyosiy tahlil qilinishi mumkin bo'lgan turli kognitiv-estetik uslublarni namoyon etadi;

- Bu tadqiqot natijalari xorijiy til o'rgatish, tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya va stilistika bo'yicha amaliy tadbirlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, til — bu nafaqat muloqot vositasi, balki inson tafakkurining madaniy-mavhum refleksiyasi bo'lib, sintaktik-stilistik figuralar esa shu refleksiyaning yaqqol grammatik va stilistik ko'rinishlaridir. Antropotsentrik yondashuv yordamida ularning ilmiy tahlili zamonaviy lingvistikaning kognitiv, madaniy va funksional mezonlari asosida amalga oshirilishi mumkin.

5. Ungerer F., Schmid H.-J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – London: Longman, 2006. – 350 p.

6. Wierzbicka A. Language, Culture and Society: Anthropological Linguistics in Action. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 278 p.

7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.

8. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учебное пособие по стилистике английского языка. – М.: Просвещение, 1999. – 208 с.